

Магдалина Станчева

АРХЕОЛОГИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО НА СОФИЯ – СЪХРАНЕНОСТ, ЗАГУБИ И НАДЕЖДИ

Центърът на София покрива обитавана три хилядолетия площ. Животът е неизменно закотвен край горещия здравеносен извор — един от символите на днешна София, на кръстопътя между далечни и различни светове и култури.

Редуването на мирни, градивни епохи с времена на сътресения и разруха е оставило под днешното градско равнище близо девет метра напластявания на безценни свидетелства за историята на града. Никога той не се е отместил от своите древни руини и не е потърсил чиста и свободна площ, за да се съгради наново. Градът е живял и продължава да живее върху следите на своето минало¹.

Наслагването на епохи не се свежда просто до редуване на различните образи, които градът е имал. Всяка епоха се е отнасяла избирателно към завареното, щадейки част от него и унищожавайки останалото чрез нови строежи на същото място. Това сплитане на различни времена създава сложна и трудна за разчитане археологическа ситуация.

На два пъти в новата история на българската столица обновяващият се град има възможност да разкрие и съхрани своето археологическо наследство, да му даде живот и бъдеще. Първата възможност е непосредствено след Освобождението, когато новите функции на града предполагат почти пълно преизграждане на неговия център. Вторият случай е свързан с драматичното разрушаване на този център през Втората световна война и необходимостта да бъде изграден наново.

В каква степен са били оценени и използвани възможностите при тези две ситуации; какво е унищожено безвъзвратно; в какво състояние е пощаденото от новото строителство; какви шансове има столицата да се обогати с археологически ценности — важни въпроси, които се нуж-

¹ Станчева, М. Археологическото наследство на София. Формиране, състояние, проблеми. — В: Сердика. Археологически материали и проучвания. Т. 2. С., 1989, 6–36.

даят от изясняване, гласност и дори обществена дискусия, предвид предстоящата работа върху новия генерален план на София.

Няколко общи думи в защита на градското археологическо наследство

Съвременният цивилизован свят все по-убедено и настойчиво изгражда системи за закрила на своето археологическо наследство. Увеличава се броят на международните конвенции и рекомендации, обновяват се националните законодателства. Чрез просветна и културна дейност към грижата за опазване на археологическото наследство се приобщават широки слоеве на гражданството. Много често обществените инициативи предхождат законните уредби и дейността на съответните институции.

Съвременната принципна защитна позиция обаче не изключва възможностите за сблъсък между нуждите на един все по-многолюден и динамичен свят, който търси решение на всекидневни жизнено проблеми и несвързаните с тях усилия за запазване на останките от минали епохи. Мнозина решават строителните проблеми, без да отчитат необходимостта от запазване на старината. Унищожаването днес е всъщност ограбване на бъдещето, когато тези проблеми ще се решават, без да се жертва невъзвратимото. Впрочем светът и сега е в състояние да го прави — въпрос на ценности, на морал и, разбира се, на средства. Доказват го както грандиозните операции за преместването на древните египетски храмове при строежа на язовира Асуан в Египет, така и случаи като спасяването на съвсем скромни стенички от римската епоха в една лондонска банка. Светът ще продължава да губи неповторими ценности, докато късогледото задоволяване на нуждата на днешния ден се противопоставя на перспективното мислене, което включва в добрите условия на живот и облагородяващото въздействие на старината.

Въпросът за поведението на съвременника спрямо древното наследство далеч не е само технически проблем за съвместяването на ново и старо. Той има своите юридически, философски и нравствени аспекти. Какво е например основаният на съвременника да се разпорежда с наследство, в чието създаване той няма никакво участие? Може ли той да има права на собственик за един отрязък от време — времето на неговия живот — и да действа в ущърб на следващите поколения? Няма ли те същото право да бъдат наследници (ако такова право изобщо може да се персонализира)? Какви рискове носи промяната на ценностната система и как могат да се избегнат те? Опитите да се оправдава разрушаването в името на днешни нужди не прикриват ли безсилие или недалновидност, ограниченост или излишна самоувереност на съвременника? Знаменитата фраза, че това наследство не сме получили от дедите си, а сме го взели назаем от децата си, е синтезиран израз на проблема. По него вече са изписани твърде много страници — той се е превърнал в актуален както за теорията, така и за практиката по отношение на културното наследство. Около него се формира една многосъставна наука, насочена главно към практиката.

В много отношения трудностите, свързани със защитата на културното

наследство изобщо и на археологическото в частност, наподобяват тези, които срещат защитниците на природното наследство. Може би доводите на природозащитниците са по-убедителни, тъй като в тях доминира и ангажира аргументът за физическото оцеляване на човешкия род. Това обяснява увеличаването на техните привърженици. Само че в понятието човешка среда, човешки дом, се съдържа и това, което човекът сам е създал преди векове. Човешката духовност се захранва твърде чувствително от неговото присъствие в заобикаляния ни свят. Затова може би е справедливо екологията да търси равновесна грижа както за физическото, така и за духовното здраве, като включи в условията, които защитава, и благотворното присъствие на културното наследство².

За съжаление към парадоксите на съвременността се отнася и този, че днес, както никога досега е добре осъзната необходимостта да се защити природното и културното наследство на планетата, а същевременно никое друго време не е създавало толкова заплахи за него³.

Много са причините, които поставят археологическото наследство сред най-уязвимите. Тежко се затагва възелът на различните проблеми, които трябва да преодолява градската археология — от тези на откриването и проучването до условията на опазването.

Градската археология е ново направление в старата наука. Появява се като специфична изследователска дейност едва преди няколко десетилетия и търси своите права и методи в трудните условия на живите градове. Практикуването на градската археология е много далеч от романтичната представа за една археологическа експедиция и твърде различно по режима и методите, които могат да се приложат. Градските условия често изключват някои от усъвършенствените начини на изследване и документация с прилагане на интердисциплини и на съвременна измервателна и документална апаратура. Това е така особено в случаите на спасителна археология, предизвикана от строителство. А такива са най-често археологическите изследвания в живи градове⁴.

Европейският опит

Градската археология се заражда в Европа. Практикува се преди всичко в европейските градове, които като обществена структура се раждат още в зората на античността. По-късно огромни европейски и средиземноморски територии се подчиняват на правилата на урбанизма, приети и усъвършен-

² Въпросите за необходимостта от успоредна защита се поставят все по-често. Те са твърде интересно засегнати на един колоквиум на Националната школа за наследството в Париж през 1944 г. — Вж. *Patrimoine culturel, patrimoine naturel. Colloque. Paris, 1995*, p. 138 sq. (*Le site archéologique*).

³ *The Conservation of Cities. UNESCO, 1975*. 186 p. Статиите в този сборник показват колко глобална, предизвикана от случаи в различни краища на света, е тревогата за запазването на градското културно наследство.

⁴ *Rathz, Ph. Rescue Archaeology. Penguin Books, 1974*. 300 p. Този сборник обединява статии по много обществени проблеми на спасителната археология, някои от тях поставени за пръв път заедно с примери от британската практика.

твани от вечния *Urbs* и пригаждани според условията в градовете на Римската империя. Такъв град е и Сердика. Това е едно от основанията да се погледне на проблемите на софийското археологическо наследство в европейски контекст и на фона на това, което става в някои европейски градове с хилядолетна история.

Въпросът има и друга страна — наследството на градовете в Европа е всъщност част от общото европейско градско наследство. В тази посока на перспективно мислене и действие защитата на софийската старина е наше европейско задължение, принос към общата европейска грижа. Обратно, разрушаването или лошото стопанисване на градското ни археологическо наследство без съмнение ще се трупа към нашия пасив и в международен план.

Независимо от отделни проекти и постижения, замислени или осъществени през първата половина на този век, почти навсякъде в Европа реална воля и мащабни практически действия за защита на археологическите богатства на живи градове се проявяват след Втората световна война. Някои специалисти са категорични, че „градската археология като нова насока на археологическото издирване е продукт на шестдесетте години“⁵. Насочването на вниманието към този проблем предизвиква и разграничаването на „археологията в града“ (*archéologie en ville*) от „археологията на града“ (*archéologie urbaine*), т. е. археология, която разкрива следите на градското развитие, а не на несвързани с него находки⁶.

Чувствителността към този проблем на града бе предизвикана от превръщането на бавното и не така забележимо рушене на наследството в катастрофални загуби. Ето как резюмира това Мишел Паран, личност с много заслуги към международната дейност в защита на културните ценности на различни народи, който искрено съчувстваше на усилията, които българските археолози правеха да запазят нашите старини: „Нужен беше силният шок, предизвикан от разрушенията първо от Втората световна война, после от твърде повсеместната посредственост на бързите реконструкции и накрая от последиците на „слепия растеж“, за да си дадем сметка, че „тодификацията“ на старите градове не е фатално неизбежна.“ Паран виждаше спасението от „тодификацията“ именно в съхраняването на онова археологическо и архитектурно наследство, чието присъствие създава одухотвореност и своеобразие на градовете⁷.

След Втората световна война три големи европейски столици — Рим, Париж и Лондон — предприеха значителни действия за опазване на своето

⁵ *Biddle, M. The Future of the Urban Past. — In: Rescue Archaeology, 95–112.*

⁶ Много ценен като пример за подход и анализ на градското историческо и преди всичко археологическо наследство с оглед на градското планиране е трудът на *Heighway, C. M. The Erosion of History. Archaeology and Planning in Towns. Urban Research Committee, Council for British Archaeology, 1972*. Френски археолози, които се занимават с тази материя, не само признават приоритет на английските си колеги за осъзнаване на проблемите и поемане на път за тяхното решаване, но дават висока оценка на изложеното в изследването, както и на статията на Мартин Бидъл, вж. напр. статията на *Paillet, J.-M. Droit de Cité pour le passé. — Esprit, décembre 1981*, p. 114 sq.

⁷ *Parent, M. Demain, le patrimoine. — In: Un avenir pour notre passé. Conseil de l'Europe, № 26, 1985*, p. 2.

археологическо наследство. Във всяка от тях положението е коренно различно. Несравнимо с това на който и да било друг европейски град е наследството на Рим, където археологическите ценности над и под повърхността в самия център и край него са вече чувствително увредени, подложени на всички рискове, които динамиката на столичния живот носи. За тяхното спасяване и перспективна защита са разработени задълбочени планове. В действие са мащабни консервации на форумите и на най-застрашените паметници. При това защитните проекти са част от цялостния урбанистичен план за италианската столица⁸.

Археологическото наследство на британската столица е несравнимо по-скромно. Но проучването и запазването на археологическите останки е предвидливо обвързано с градското планиране. Към Съвета за Британска археология съевременно е създаден Комитет за градски изследвания⁹. През 1972 г. е публикувано задълбочено проучване върху известните и очакваните археологически обекти в историческите градове на Англия, Уелс и Шотландия, „засегнати от модерното развитие“. Проучването включва аргументация за необходимостта планирането на урбанистичното развитие да се съобразява с градското археологическо наследство, представя кратко наследството на всеки град, постигнатото и предстоящото за неговото опазване, като едновременно препоръчва редица практически действия.

На проблемите на т. нар. спасителна археология, най-често градска, е посветен и сборник от статии, който показва много сериозна грижа и добри резултати в различни английски градове. Наред с вече споменатата констатация, че градската археология като нова насока на изследване е продукт на шестдесетте години, се отчитат загубите на археологически структури в английските градове и се настоява тревогата за съхраненото да прерасне в програми за спасителна археология. Тези препоръки вече повече от 20 години са в действие и резултатите са много положителни¹⁰.

Сериозната загриженост за археологическото наследство в кралството намира израз в пълната и подробна разработка на градското пространство на Лондон, която предвижда изследване и запазване на очаквани археологически останки при осъществяването на новите урбанистични проекти. Изследването е представено с детайлни планове и в един том от поредицата „Rescue Publication“ на Тръста за Британска археология¹¹. Към Музея на Лондон е създаден Департамент за градска археология, ръководен от Гла-

⁸ Проектът, който носи названието „Рим: Археология и Урбанистичен проект“, е направен със замах и показва намерението за гигантско по обхвата си преустройство на централната част на италианската столица с оглед да се представи цялостно подземното и надземното градско наследство. Той вече се изпълнява етапно. Крайният резултат на проекта трябва да създаде нещо единствено за Европа, а може би и за света. За този проект вж. P a v o l i n i, C. Sauvegarde et gestion urbaine: l'exemple romain. — In: Un avenir pour notre passé, p. 14 sq.; R o g e, M. Rome: archéologie et tissu urbain. — Monuments historiques, № 136, 1985, p. 62 sq.

⁹ Council for British Archaeology — Urban Research Committee.

¹⁰ Вж. бел. 4, 5, 6.

¹¹ Biddle, M. and D. M. H u d s o n. The Future of London's Past. Rescue, 1973. 83 p. + tabulae.

вен археолог на Лондон с твърде широки пълномощия. Добрите резултати доказват ефективността на взетите мерки.

Ето как един от изследователите на Лондон, Ралф Мерифилд, изразява философията на задачата да се изследва археологическото наследство на английската столица: „Историята на археологията на Лондон напомня историята на Сибилските книги. Знанието се предлага на всяко поколение на съответна цена — и бива унищожено, когато цената не се заплати. Цената расте за всяко поколение... и оставащият запас от информация намалява. Никой още не е бил подготвен да плати изцяло. Ако някога се появи поколение, подготвено да заплати цялата цена на пълно научно разкопаване на всяка тогава достъпна площ, ще бъдат запълнени страниците на Книгата. Но до това време ще останат наистина много малко страници.“¹² Тези думи изразяват афористично, но точно една истина, валидна не само за археологическото наследство на всички живи градове, но изобщо за археологическото наследство на планетата. В тях има горчивина и предупреждение.

Франция, страна с традиционна, а сега и отлично уредена защита и грижа за археологическото наследство, направи важна стъпка към изясняване на проблемите на градската археология чрез провеждането на първия Международен колоквиум по градска археология в Тур (1980 г.), организиран от Министерството на културата и комуникациите на Франция¹³. Бяха поставени всички научни и практически въпроси, с които са се сблъскали в своята работа участниците — повече от 300 археолози от цяла Франция, както и поканените специалисти по градска археология от Англия, Западна Германия, Италия и България. С изключителен интерес бе приет споделяният български опит. Оценката за него бе в единодушно изразеното мнение, че трябва „да се следва българският пример“¹⁴.

Препоръките и решенията на колоквиума в Тур явно не останаха на хартия за френските археолози. Във Франция и специално в нейната столица със забележителен размах се осъществява намерението да се спаси градското археологическо наследство. Доказват го два примера — две блестящи и съвсем различни решения. Единият е включването на археологическите открития в двора на Лувъра като част от музейните пространства. Вторият е изключително майсторското представяне на сложната плетеница от стени и градски благоустройствени съоръжения, разкрити пред катедралата „Нотр Дам“. В този случай запазените старини не са особено впечатляващи

¹² Този цитат е от книгата на Ralph Merrifield „Roman London“, издадена през 1965 г. Тя не ми бе достъпна и преводът на цитата е направен по съкратен от Бидъл текст на Мерифилд, използван за мото в книгата, посочена в бел. 11.

¹³ Archéologie urbaine. Actes du colloque international. Tours, 17–20 novembre 1980.

¹⁴ На този колоквиум България бе единствената поканена източноевропейска страна. Направеното дотогава в София за интегриране на археологическите паметници в центъра в новоизградена градска среда вече бе станало известно главно благодарение на изданията на ЮНЕСКО. Бях поканена лично и от френското Министерство на културата и комуникациите, за да представя софийските постижения, както и примери от Пловдив, Варна и Стара Загора. При целия интерес и уважение към докладите на другите чужди гости, френските археолози единодушно изразиха предпочитанието си към българските постижения (може би поради близост на ситуацията).

и не притежават съществени архитектурни достойнства. Но те разкриват последователното напаставане на свидетелства за градското всекидневие в течение на няколко столетия и тъкмо това е тяхното високо оценено значение. Създавайки образцови решения, френските специалисти продължиха да търсят и популяризират постиженията на други европейски страни. Четири години след срещата в Тур изданието „Monuments historiques“ посвети една книжка на темата „Археология и градско планиране“ с проблемни статии и примери от френски градове, но също от Лондон, Будапеща, Рим и София¹⁵.

През 60-те и 70-те години грижата за запазване на археологическото наследство на живи градове обхваща много европейски столици и на много места бяха постигнати смели и оригинални решения. Проблемите се дискутираха на различни колоквиуми и съвещания¹⁶. През тези години ЮНЕСКО изигра много активна роля в защита на градското наследство както с поставянето на общите проблеми, така и с подчертаването на положителните резултати в различни страни. На София бе отделено особено внимание. Редактори и фотографии от изданията на ЮНЕСКО лично събираха материали в София, изпитвайки сякаш недоверие към точността и качеството на документацията, която биха получили от българските специалисти. Но още първата статия за софийските археологически открития и тяхната съдба отвори страниците на международните издания за българските постижения в тази област. Благодарение на тези издания, разпространявани на различни езици, направеното в България и особено в София за запазването и интегрирането на археологическите структури в жива градска среда получи международна известност¹⁷. Какви са постиженията, които наредиха София сред

¹⁵ Monuments historiques, № 136, 1985. В раздела „Урбанизъм“ са поместени статии за Мец, Оранж, Рим — форумите, и за София. По искане на редакцията кратката статия за софийските случаи (автор М. Станчева) е озаглавена „L'urbanisme respectueux: l'exemple de Sofia“ (59–61).

¹⁶ През 1978 г. в Българския културен дом „Витгенщайн“ във Виена, под егидата на националните комисии за ЮНЕСКО на Австрия и България, бе организирана междуевропейска конференция на тема „Проблеми на археологията и на запазването на археологическите открития в населени места“. Освен от България и Австрия участваха видни специалисти от Унгария, Англия, Испания, Италия, Полша, Румъния, Чехословакия, СССР, Франция и Швейцария. На близки по същество теми се състояха международни конференции във Варшава и Флоренция (1984 г.), а в Ереван — всесъюзна за страните от бившия СССР с участие на български специалист. Вж. Проблемы охраны памятников археологии в населенных местах. Материалы Всесоюзной конференции. Ереван, 1980.

¹⁷ Вж. статиите на М. Станчева: A Sofia l'escalier à remonter le temps. Sous la grande place de la capitale bulgare un passage souterrain livre les vestiges de l'ancienne ville jadis citadelle romaine. — Le Courrier UNESCO, № 4, 1974, 30–36; La Bulgarie donne un avenir à son passé. — Le Courrier UNESCO, № 10, 1975, 25–31 (Същите на английски, испански, немски, арабски, японски, италиански, хинди, тамил, иврит, персийски, холандски, португалски, турски); A Sofia — par la porte de Serdica. — In: Les musées bulgares en 1977. Sofia, 1977, 15–18 (българско издание по повод Генерална конференция на ИКОМ); Le cœur vivant de Sofia. — Patrimoine culturel de l'Humanité. Bulletin d'information, № 15, UNESCO, 1979, p. 9 (редакционна статия за историята и археологическите паметници на София, както и за Проектта ЮНЕСКО—ПРООН за тяхното запазване); Museums in the street... — Museum UNESCO, quarterly review, vol. XXXII, 1980, № 3, 107–118. Много статии бяха разпространени в чуждестранния печат чрез София-Прес, а гръцки и чехословашки издания публикуваха подробни информации за интеграцията на софийската археология в съвременна среда.

примерите за сполучливи решения за запазване на археологически ценности в живата градска среда? Кое накара велики европейски страни, с традиции в грижата за своето културно наследство, да се заинтересуват от софийския случай и да го признаят за забележително решение? Отговора и обяснението ще се опитам да дам в техния исторически контекст.

Опум да се потърси коренът на негативизма към софийското наследство

Въпросите за съдбата на софийското археологическо наследство при двете големи преустройства на столичния център — след Освобождението и след Втората световна война — са свързани с историята на града и с наслението в отношението на неговото гражданство и на неговите управи към наследяването, към запазването на заварени градски структури и отделни строежи.

Усилията да се открият археологически свидетелства за облика на средновековния Средец отдавна дадоха резултат. Постепенно се открояваха безлежите от създаденото в Сердика през този период, както и чувствителните преустройства, които градът преживява от IV до VI век включително. Промените от това време са свързани както с установяването на християнството като държавна религия на Източната римска империя, така и с промените в живота на града и близката му околност, предизвикани от варварските нашествия. По времето на император Юстиниан (527–565) се извършва голямо възстановително и укрепително строителство. В този вече променен вид на значителен балкански раннохристиянски център, стъпал под равнището си многобройни езически култови постройки, закръпил раните и здраво укрепен по новите изисквания на епохата, градът влиза в Средновековието и в пределите на Първата българска държава.

Новите стопани оценяват и съхраняват завареното. От началото на IX до последните десетилетия на XIV век не са правени съществени преустройства. Добавките и промените са ставали постепенно, предизвикани от нови нужди на града, все в тесните рамки на античната крепостна стена, покрита вече с многобройни кръпки и с някои обновления по кулите и портите¹⁸.

Османското завоевание заварва София като цветущ средновековен град, който пази в облика си силното присъствие на своето многовековно наследство. Завоевателите унищожават градоустройствените традиции и заварените градски строежи. Разрушена е крепостната стена и са изградени десетки джамии. Дванадесет века крепостната стена задържала правилната улична мрежа чрез разположените към главните посоки на света порти. Дори разрушаването ѝ не заличило напълно посоките на някои антични улици,

¹⁸ Станчева, М. Археологическо проучване на средновековния Средец (IX–XIV в.). Резултати и проблеми. — В: Сердика—Средец—София. С., 1976, 26–74; Формиране на градоустройствените традиции на Сердика. — В: София през вековете. Т. 1: Древност, Средновековие, Възраждане. С., 1989, 27–40; Усвояването на античното наследство на Сердика от средновековния Средец (по археологически данни). — ИБД, 29, 1974, 209–222.

наследени и до днес в главната градска ос север-юг. Оцеляването на тази ос дава възможност с новия план на София след Освобождението да бъдат възстановени някои от успоредните и перпендикулярните на стената улични посоки. Изграждането на джамии през XV и XVI век с ориентация на олтарната част към Мека създава съвсем различна мрежа от криви и задънени улици. И с много други свои характеристики османската култура сложила отпечатък върху софийското градско устройство, при това по-силно, отколкото върху други градове, поради факта, че София като седалище на румелийския бейлербей става централен град за голяма част от европейските владения на империята.

Присъствието на изграденото по това време насилствено спира естественото развитие на българския средновековен град. Ако не беше завоеванието, София би навлязла в новите времена както много други европейски градове, чийто урбанизъм е свързан с античното наследство. Упадъкът на Османската империя засилва изоставянето на града въпреки обновителния полъх, създаден от българското възрожденско общество.

Следосвободенското преустройство на младата българска столица се извършва под силното въздействие на един двустранен стремеж: волята да се направи от София модерен европейски град е свързана с желанието да се изчистят от лицето на града белезите на чуждото владичество (което налага чуждоверски култови сгради, много от които по това време са вече занемарени и в разруха) и на ориентализма. От това наследство градът бърза да се освободи и в своята устременост към обновление формира негативно отношение към старото. При това българско и желано преустройство (а не наложено, както след османското завоевание) все още не се познава надхвърлящата две хилядолетия история на града и на градския център преди всичко, старото не се различава на неговите съставки, не се подхожда избирателно, освен в няколко единични случая.

Първият градоустройствен план е наложен без съобразяване с възможностите да се съхранят заварени градски структури с историческа стойност. Пощадени са няколко стари църквици, вградени в нови постройки — „Стара Св. Петка“, „Св. Петка Самарджийска“ (вградена в Еврейската банка), „Мали Св. Никола“ (в един търговски пасаж). Но обновителят на София — кметът Димитър Петков — без колебание изпраща пожарната команда, за да прогони с водни струи групата софиянци, предимно жени, които се опитвали да защитят църквицата „Св. Богородица“, която трябвало да бъде разрушена за разширяването и изправянето на бъдещия булевард „Княгиня Мария-Луиза“ на мястото на вечната древна градска посока север-юг. Слаба защита, и то от религиозни подбуди преди всичко.

Днешната оценка за унищожените многобройни турски архитектурни творби от XVI и XVII век е съвсем различна. Но тогава, в края на XIX и началото на XX век премахването им е било израз на силния стремеж за бърза европеизация на столицата, което се е разбирало като освобождаване от ориенталското, наложено тук по волята на чуждоверския завоевател. Впрочем самата Европа е давала примери за отхвърляне на онова свое градско наследство, което е стояло на пътя на модернизацията на нейните столици. Най-яркият пример за това е Париж, където барон Осман бе по-

жертвал цели стари квартали, за да създаде нов образ на френската столица. И там през XIX век не бе още дошло времето на новото отношение към наследството. Затова пък френската провинция, с по-устойчивия си консерватизъм, е запазила немало от своето средновековие, както е впрочем и в други западноевропейски страни.

Връщайки се към София, би могло, според мен, да се каже, че колкото и мотивирано държавнически, психологически и емоционално да е голямото разрушаване след Освобождението, то е нанесло вреда в две посоки. Първата е свързана със загубата на някои интересни и ценни отделни постройки или ансамбли, които биха придавали своеобразие на модернизирания град, а втората има отношение към приемането и привикването с градоустройствена политика, която води до изличаването на древността от образа на София.

Натрупване на информация и изследвания

Прочистването на лицето на София от прецененото като неподходящо за младата столица постепенно затихва. Всъщност вихрушката помита стария градски образ главно в центъра. По неговата периферия дълго, дори до 60-те години на нашия век, останаха пощадени от регулацията малки къщица в своите дворчета, сякаш за контраст с новопостроените непосредствено до тях жилищни кооперации. Имаше ги на много места. Може би и днес е оцеляло нещо в западната част на София. Много колоритно бе присъствието на една такава миниатюрна, съвсем ниска къщица на ъгъла на бул. „Васил Левски“ и ул. „Гурко“, пред банковия клон. Тя се държа упорито до построяването на жилищната кооперация. Опитвах се да пледирам за запазването на група стари къщици, па макар и прибрани под вдигнат на колони блок на същото място. Тази идея привличаше някои проектанти, но тя не стигна до представяне за одобрение от ръководните политически институции. Бедните стари жилища на трудова София трябваше да изчезнат при социализма.

За софийската археология годините след Освобождението и до Втората световна война бяха време на натрупване на богата информация и на издаване на поредица от изследвания. И днес те имат своето значение, въпреки някои корекции в направените тогава заключения. В края на този плодотворен период, през 1943 г., се появява трудът на арх. Сава Бобчев¹⁹. В него синтезирано, с кратък коментар, са представени всички останки от антични строежи, които самият Бобчев или други лица са успели да видят и документират при изкопи за благоустройство и градеж. Номерирани, тези фрагменти от строежи и други открития са нанесени върху реконструиран план на Сердика. Това бе вече много значително постижение. Античният град бе изваден от пълната неизвестност за разположението и плана му. Трудът на арх. Бобчев е последната, № 12, книга от поредицата „Материали за историята на София“, издавана от Софийската община. Част от публикуваните

¹⁹ Бобчев, С. Сердика. Материали за изучаване топографията, устройството и архитектурата на града (Материали за историята на София, № 12). С., 1943.

в тази значителна научна поредица книги са посветени на археологическите изследвания, между които са монографиите на Богдан Филев за базиликата „Св. София“ и за ротондата „Св. Георги“, проучванията на Гаврил Кацаров и на Кръстю Минятев. По същото време във всеки том от изданията на Народния музей и на Археологическия институт се публикуват статии или кратки съобщения за открития на антични и по-късни строежи в София, на великолепни творби на античната пластика, на ценни епиграфски паметници и на други свидетелства за живота на града през Античността и макар и по-рядко, през Средновековието²⁰. Далечното минало на София вече не беше легенда, подсказвана от случайни свидетелства, а история — все още с много бели петна, но и с твърде много сигурни опорни точки.

Припомням накратко тези постижения, защото те се вписват в контекста на развитието на България в краткото време от 1878 до 1944 г. — само 66 години, накъсани от няколко войни и въпреки това изпълнени със завидно добри резултати за столицата, както и за страната.

В първата половина на XX век идеята за съхраняване и интегриране в съвременни градове на фрагментарни археологически структури още не е възприета, а може би не е и родена. Така че може да се съжاليا за липсата на опити това да се осъществи в София, без това да бъде повод за упрек. София бе поела пътя на европейските градове, а те все още не даваха пример за подобни грижи.

Второто голямо преустройство на Софийския център и археологията

Преизграждането на градския център се наложи поради почти пълното му разрушаване по време на тежките бомбардировки от 10 януари до 30 март 1944 г. Истинско чудо бе, че бомба не засегна ротондата „Св. Георги“, въпреки че съвсем близко разположени до нея сгради бяха в развалини.

Доколкото ми е известно, все още не е публикувано задълбочено изследване на извършеното в центъра преустройство, на реализираната и не-реализирана част от проекта, по който то се осъществяваше. Сега вече това би могло да се направи обективно и безопасно, особено при предстоящата работа по нов генерален план на София. Ще си позволя няколко думи по тези въпроси само защото съм убедена, че след изграждането на първите пет сгради (бившия Партиен дом; Министерството на тежката промишленост — сега Министерски съвет; Министерството на електрификацията — после Държавен съвет, сега Президентство; ЦУМ и хотел „Балкан“ — сега „Шератон“), завършени към 1952 г., осъзнаването в определен момент от тогавашното партийно и държавно ръководство на погрешността или на практическата неизпълнимост на целия замисъл с неговото продължение западно от бул. „Княгиня Мария-Луиза“ има известно отношение към начина, по който се възприемаха предложенията за запазване

²⁰ Библиографската информация за тези публикации може да се намери в: Велков, В., С. Георгиева. Библиография на българската археология (1879–1966). Второ прераб. и допълнено изд. С., 1974.

in situ на открити при строежи археологически структури. Разбира се, тези грешки не бяха обществено признати тогава. Изразът „социалистическо преустройство на центъра“ трябваше да се употребява като формула за някакъв голям успех. Същевременно публично неизказаното отхвърляне на първоначалните намерения за западното продължение на ларгото, започващо от бившия Партиен дом, се доказва от опита да се даде нов, свършено различен характер на архитектурата западно от главната градска ос север-юг. Но и този опит остана незавършен и се ограничи с построяването на една банка.

Построяването на петте първи (за щастие — и последни) обекта на грандоманския проект за „социалистически център“ нанесе едновременно няколко тежки удара на София. Първият е самото присъствие на петте мас-тодонта, от които градът едва ли ще се освободи. Вторият е нарушаването на софийските мащаби и пълното несъответствие в обемите, стила и характера на тези пет сгради с оцелялата част на центъра, която ги обгражда. На трето място е унищожаването на една много интересна особеност, свързана с геологическата история на това място. Заради изравняване на терена около бившия Партиен дом бе почти заличен силният наклон от високата тераса с площад „Александър Невски“, на чиято западна граница е дворецът, към ниската част на центъра. В това пространство бяха изгребани, заедно с част от сердийския некропол, огромни количества от наносните утаечни пластове, които образуваха едно стъпало на утаечните тераси, получени след оттичането на съществувалото на мястото на Софийското поле езеро. Това не бе само знак от геологическата история на софийската земя, но и особено интересна и ценена от градостроителите по света възможност за създаване на градски акценти.

Друга неблагоприятна последица от изграждането на „социалистически център“ е смисловото съдържание, което новите сгради му дадоха. И до днес сградата на бившия Партиен дом не намира ново одухотворяващо центъра предназначение. А поставянето на „универсален“ магазин (е ли той наистина такъв?) в центъра на София отговаря на прилаганата схема за оформяне на селски площад. И не на последно място, наред с непоправимото присъствие на петте сгради, при тяхното построяване бе унищожено цялото археологическо съдържание на техните парцели, съвпадащи с пълното застроено през Античността и Средновековието части от укрепената площ на Сердика и Средец. Дори в бъдеще да се намери някакъв чудесен способ да се освободи София от тези пет сгради, невъзстановима е загубата на антични и средновековни сгради и улици, включително монументални останки от ханове и бизистени от XVI век. А те бяха оцелели при следосвобожденското застрояване на центъра и поради много по-малките размери на отделните постройки, заобиколени от незастроени терени (улични платна, вътрешни дворове, пасажи, площадчета), и поради сравнително плитко заложените основи, под и около които археологическите структури бяха съхранени. Сега те изобщо не съществуват. Построеното на това място е с много по-дълбоки основи. На някои места бяха положени дълбоки до 9 м фусове (стъпки), а другаде големи подземни пространства бяха предвидени за различни нужди на самите сгради.

На тези пет първи големи строежа бе предизвикано археологическо проучване²¹. Но възможностите за него бяха ограничени и неравномерни. Нищо не бе пощадено, независимо от опитите на представителите на Археологическия институт при БАН да отстояват съхраняването *in situ* на някои от откритията. Сред тях имаше изключително впечатляващи. Бившият Партиен дом погълна останките на монументална антична сграда, може би езически храм, на две раннохристиянски базилики, строени последователно една върху друга, и на отделна постройка на баптистерий. Под днешното Президентство остана голям участък от крепостната стена с кула, допълнително разрушени при изграждане на някакви засекретени подземни съоръжения. Под Министерския съвет бе унищожена голяма антична сграда с вътрешен двор и имплувиум. ЦУМ изличи части от античната баня, от Чохаджийския хан и Буюк хан, големи участъци от антични инсули с отлично запазена улица север-юг, използвана цяло хилядолетие от II век насам. Малък отрязък от тази улица може да се види в археологическия ансамбъл източно от ротондата „Св. Георги“ във вътрешния двор на Президентството.

Под хотела се откриха и бяха разрушени останките на булевартиона (градския съвет) с амфитеатралното му устройство, един участък с магазинчета, а заради връзката на хотела с вътрешния двор бе разрушен овалният вестибул на ротондата „Св. Георги“ с високо запазени стени. Западно от хотела, пред него, се разкриха частите на монументална колонада, която е ограждала форума от изток. Те също бяха унищожени заради полагане на благоустройствени съоръжения, които вероятно можеха да бъдат изместени. Тук изобщо не споменавам подробностите за разкритите археологически останки, а само по-едри архитектурни структури, които биха дали на софийския център друго съдържание.

Последният етап от голямата строителна кампания и разкопките, които тя предизвика (1955–1956), протекоха във вътрешния двор. Ротондата, чието оцеляване в рамката на новите сгради изглеждаше осигурено, бе орязана от запад заради алеята там. Много богатият по съдържание археологически ансамбъл източно от ротондата като че ли можеше да се защити лесно, защото по план там бе предвидена зелена площ с т. нар. водно огледало в центъра. Всъщност запазването и на тези великолепно старини, отразяващи време от II до XVII век, се оказа трудно защитимо. Дори сред археолозите се намериха хора, които ги нарекоха „гнили зъби“, загрозяващи социалистическия център. Такова бе мнението и на главния архитект на София. За щастие този ансамбъл бе защитен²². Може да се каже, че това беше първата извоювана победа. Наистина преди това на ъгъла на бул. „Княгиня Мария-Луиза“ и ул. „Екзарх Йосиф“ бе спрял един строеж, при който се откри една триъгълна кула от крепостната стена, но там бяха намесени други инте-

²¹ Резултатите от археологическите проучвания при строежа на петте сгради в центъра на София са публикувани в: Сб. Сердика. Археологически материали и проучвания. С., 1964. Отговорният редактор Т. Герасимов излага накратко в предговора условията за работа на археологическите екипи.

²² Тези проучвания се ръководеха от автора на тази статия, завеждащ Археологическия отдел на Музея за история на София. Именно този музей пое отстояването на идеята за запазване на археологическите открития *in situ*.

реси. Така вътрешният двор с археологическия ансамбъл, съставен от антична улица, обществена сграда с октогонално пространство, превърната през V век в църква, средновековно жилище от XII–XIII век и друго от XVII век и много още интересни детайли от различни епохи заедно с ротондата „Св. Георги“ се превърнаха в една от най-посещаваните забележителности на София. Възможността за съжителство на софийските старини с новосъздадената архитектура на центъра започна да изглежда приемлива за онези, от които изцяло зависеха крайните решения по такива въпроси.

Също през 50-те години бе изцяло разкопан североизточният ъгъл на крепостната стена. Стената бе разкрита по цялата площ на парцела, в който попада (на ул. „Искър“, до ул. „Сердика“). Тук при строежа на контролен пункт за минералната вода първите изследвачи бяха предпочели да използват дълбокия изкоп, за да проникнат до всички подробности от античните способности на фундиране с укрепване на терена с пилоти, вместо да се поиска отместване на новото съоръжение с 3–4 метра (напълно възможно в незасегнатото пространство), което би запазило изцяло ъгловата кула. Сега тя е значително унищожена от врязаната в нея грозна нова постройка. А тази кула е истински учебнически пример за историята на сердикийската крепостна стена от II до XIV век. Тук преустройствата са отлично изразени²³. Осуетяването на предвидения в този парцел строеж, чийто проект не се съобразяваше със старината и изискваше нейното разрушаване, бе още един сериозен успех. За съжаление не се намериха достатъчно основания от градостроителите за изграждането на такава постройка, която би включила изцяло откритата част от крепостта, би я защитила и би създала едно много атрактивно място, което можеше да се превърне в малък музей *in situ*. Засега североизточният ъгъл на крепостта с неговата трикратно преустроена кула е изложен на постоянно разрушаване от играещи там деца и от обливашите го дъждове и снегове²⁴.

През 60-те и 70-те години строежи на различни места в центъра наложиха извършването на т. нар. спасителни разкопки. Това понятие — *rescue archeology, archéologie de sauvetage* — вече се бе наложило главно за европейската археология. Но в София правото да се отделят време и средства за археологическа работа трябваше да се отвоюва всеки път и това понякога ставаше много трудно. Строителните срокове не предвиждаха време за разкопки. Музеят за история на София, който вече се бе наложил като отговорен защитник на софийското археологическо наследство, не получаваше информация за предстоящите строителни работи.

Въпреки тези условия, успешни бяха две големи археологически кампании. Музеят за история на София постоянно изнасяше обилна информация за тях чрез пресата и радиото. Предизвиканият интерес активизира софийската общественост. Отговорните институции бяха принудени да отде-

²³ Б о я д ж и е в, С. Принос към историята на крепостната стена на Сердика. — Археология, 1959, № 3–4, с. 35 сл.

²⁴ След оттегляне на строителите Музеят за история на София възложи на д-р Иван Велков да приложи археологически методи за доразкриване на ъгъла на крепостната стена. По-късно работата бе поета и разширена от М. Станчева. Музеят на София поиска архитектурно решение за защита на този обект и бе създаден проект, който обаче не се реализира.

лят повече внимание и да направят отстъпки, когато се изискваше решение за време, средства и накрая — за запазване на разкритото.

През 60-те години строежите на хотел „Рила“ и на административната сграда на Кореком последователно дадоха възможност да се разкрият две късноантични сгради с различно предназначение: една баня за съвсем ограничено ползване, с кръгли и полукръгли басейни около октогонално пространство, с горешо отделение и с голям вестибюл с мозаичен под, в който бе устроена единична „салон вана“ с отопление в стените, предназначена може би за един човек, и една голяма за мащабите на града резиденция с изцяло архитектурни форми — октогон и ротонда, с вътрешен двор, обиколен с колонада и различни по мотиви многоцветни мозаични подове. Банята вероятно е принадлежала на резиденцията. А целият този ансамбъл намира почти пълна аналогия по план, но не и по предназначение, в късноантичната сграда източно от ротондата „Св. Георги“, като към откритото в двора, без съмнение, са принадлежали унищожените под сградата на Детмаг архитектурни останки с две малки ротонди с хипокаус (както е и в резиденцията на ул. „Цар Калоян“) и с отделни случайни открития на неразкопаното изцяло платно на ул. „Съборна“. Съпоставките водят към извода, че това е цялостно замислен архитектурен ансамбъл, който с известна условност може да се нарече Константинов квартал²⁵.

За съжаление проектантът на хотел „Рила“ не се съгласи да промени малка част от проекта, така че да се съхрани попадащата под хотела баня. С много големи усилия бяха запазени части от жилищната сграда (резиденцията) в подземни пространства на Кореком. Тези помещения обаче са превърнати в складове и старините са недостъпни за публика и дори за специалисти.

След първите две кули от крепостната стена (северната триъгълна и североизточната кръгла кула), през 1968–1969 г. София придоби една изключителна археологическа ценност — източната главна порта на сердикийската крепост с двете петоъгълни кули, които я фланкират, и голям участък от главната улица от изток към запад — *decumanus principalis*²⁶. Сега кулите опират в тавана на подлеза, в който са запазени. Но те достигаха непосредствено под уличния паваж на това място и за изграждането на покривната конструкция на подлеза бяха изчукани около 40 см от оригиналната зидария. Такава висока запазеност на късноантичния строеж бе възможна, защото източната порта на крепостната стена попадеше на платното на бул. „Дондуков“, който преди преустройството на центъра достигаше площад „Света Неделя“. Това е много важно насочване за възможността подобна висока запазеност на археологически структури да се очаква навсякъде, където са запазени старите улични платна или междусградни незастроени пространства.

Строежът на този подлез започна през късната есен на 1968 и трябваше по план да завърши за 1 май 1969 г. С вдигането на паважа се появиха сте-

²⁵ Станчева, М. За Константиновия квартал в Сердика. — В: Сердика—Средец—София. Т. 2. С., 1994, 53–78.

²⁶ Станчева, М. Археологическото наследство..., *passim*.

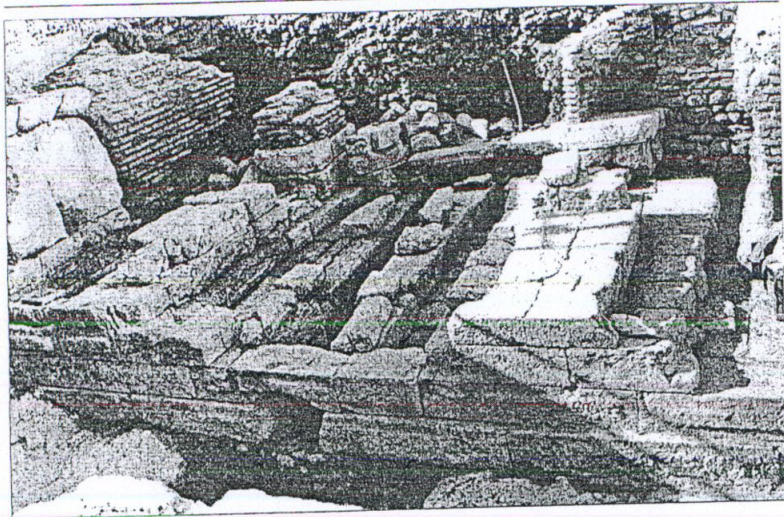

Вход към южната кула на източната порта

ните на кулите и от този момент започна дългата борба за възможността да се разкрие и запази този монументален и наситен с историческа информация участък от крепостната стена на Сердика и Средец. Откриването на подлеза стана преди 1 май 1970 г. след пълна преработка на проекта и значително оскъпяване на неговото осъществяване.

Независимо от критичните бележки, които можеха да се направят за архитектурното решение, консервацията и представянето на археологическия паметник (без консултация с археолог) още по времето, когато подлезът бе завършен, използваше се и предизвика много голям интерес, този успех в изследването и запазването на софийското археологическо наследство беше второто силно въздействащо постижение, което изигра роля за положителното решаване на следващи случаи и за по-цялостен подход изобщо. Именно след създаването на това археологическо подземно кръстовище от антична и нова улица, постоянно изпълнено с движение на хора, над чиито глави се издигат монументални руини от портата и кулите, предизвика интерес в чужбина и дори получи доста голяма популярност.

Почти едновременно се строеше подлезът между ЦУМ и хотел „Балкан“ („Шератон“). Тогава отново бе поставена на обсъждане съдбата на църквата „Св. Петка Самарджийска“. Нейното разрушаване бе вече искано веднъж — за оформянето на площада след завършването на първите пет сгради. Тогава бе спасена и остана в площадното пространство с трансформиран външен вид. Строежът на подлез на това място постави по-категорично въпроса, тъй като църквата попадеше точно на пътя на подземния

Главната антична улица изток-запад в процес на проучване

пасаж и освен това височината ѝ надминаваше нивото на площада. След продължителни и трудни разисквания проектът трябваше да се съобрази със запазването на тази църква, строена през XIV век, с живопис от XV век. Създаде се една твърде необикновена ситуация с голям прорез в пространството на ларгото. Много чужди специалисти оцениха високо и това решение.

В началото на 70-те години строителната активност се прехвърли западно от бул. „Княгиня Мария-Луиза“, с първия и единствен досега строеж на банката (тогава Външнотърговска банка, сега Булбанк). Сега вече за археологическото проучване бяха осигурени и средства (те се осигуряваха и на строежите покрай източната страна на ларгото и между улиците „Цар Калоян“ и „Лега“), и време преди навлизането на изкопна техника.

Парцелът на банката се оказа богат на археологическа информация и със значителни паметници: участък от крепостната стена с кръгла кула и стълба по вътрешното лице с ясно открит античен и средновековен период; освен улицата покрай стената, заедно с антични постройки край нея, откри се и един декуманус (улица с посока изток-запад), който се влива в нея; едно късноантично жилище с вътрешен двор и кладенец в центъра му бе изградено върху разрушен езически храм, а цялото пространство бе засипано с късове от разбити мраморни скулптури на божества — установиха се четиридесет и две отделни скулптури на Аполон, Дионис, Атина, Тюхе, Херакъл и др.; над декумануса се разкри християнски храм, чиято история започва навярно скоро след унищожаването на античния и продължава в Средновековието и Възраждането. В проекта за банковата сграда бяха направени преустройства, които позволиха включ-

ването на част от откритите археологически паметници в сутеренно пространство²⁷.

Непосредствено след разкопките на мястото на банката Музеят за история на София трябваше да предприеме предварителни проучвания на противоположната страна на бъдещото западно ларго, където се проектираше строеж на Министерството на външната търговия. Така бе открита западната порта с една от фланкиращите я петоъгълни кули, голям участък от крепостната стена с друга триъгълна кула и със средновековни преустройства, вкл. стълба. Извън стената бе разкопана малка самостоятелна антична постройка, която нарекохме условно „митницата“. Установи се и отсечка от протейхизмата. Вътре в защитеното от основната крепостна стена пространство, между нея и западния тротоар на ул. „Вашингтон“, една сложна плетеница от строежи показваше интензивния живот в този малък градски участък от времето на Късната античност (с интересно жилище с декоративна стенна живопис) до Средновековието и дори до XVI–XVII век. Тук, както под банката, се установиха археологически свидетелства не само за исторически ситуации, но и за исторически събития — имам предвид откритите следи за усилено на българската отбрана на София да укрепи рушачата се стена на крепостта, дълбоко подкопана от турската обсада на протежение от около 15 метра и рухването на тази стена навън и навътре в крепостта. Това място може да се счита за съдбоносен пробив, с който завършва тримесечната съпротива на София срещу многочислената османска армия и който ѝ позволява да навлезе в града²⁸.

Идеите за предназначението на сградата, която ще се строи на това място, се смениха многократно. Една от тях предвиждаше да се създаде нова оперна сграда. Междувременно състоянието на този богат археологически ансамбъл непрекъснато се влошаваше. Но разкриването на археологическите останки на това място, тяхното богато, сложно и внушително присъствие, многобройните интересни детайли правеха силно впечатление и без съмнение убедително доказваха, че в земята, заключена под паважите на столицата в първите години на нейния свободен живот, лежат автентични свидетелства за нейната дълга и богата история. Обект „Западна порта“, както това място се обозначаваше в отчети и доклади, беше поредното доказателство за потенциала на археологическото наследство на града и подсказваше, че е необходимо по-цялостно решение за неговата защита.

През 70-те години, на различни места в рамките на крепостната стена и по-рядко извън нея, се откриваха следи от Сердика и Средец. При разширяването на сградата на Министерството на културата (тогава Комитет), точно под изложбената зала „Средец“ на бул. „Александър Стамболийски“ бе разкрита част от антична обществена сграда, която със сигурност може да се определи като герузията на Сердика (според епиграфски паметници и други съоръжения). Тя бе запазена в сутеренно пространство. Под Халите

²⁷ Станчева, М., Ю. Фърков. Новооткрит езически храм в Сердика. — ИБИД, 30, 1977, с. 274 сл.; Василева, Д. Църквата „Св. Спас“ в София. — В: Сердика. Археологически материали и проучвания. Т. 2, с. 78 сл.

²⁸ Stancheva, M. Nouvelles données sur la conquête de Sofia par les Turcs ottomans. — Byzantinobulgarica (Sofia), VI, 1980, p. 357 sq.

Проучване на жилищен квартал при западната порта

на бул. „Княгиня Мария-Луиза“ се разкриха части от помещения, вероятно свързани със сградата на банята през Късната античност, които бяха запазени в отделно помещение под югоизточния ъгъл на Халите. На бул. „Витоша“ 1, при строеж на сграда на тогавашния Комитет за отдих и туризъм, в пространството на целия парцел се откри главната улица на Сердика с посока север-юг — *cardo principalis* — и само част от нея бе запазена в сутеренно пространство. Части от Чохаджийския хан на площад „Бански“ бяха разкрити при изкоп за топлопровод и съхранени под тротоара с отклонение на съоръженията.

Така се стигна до обявяването на територията на Сердика—Средец за резерват в рамките на крепостната стена с един пояс от 20 метра извън нея с четири прилежащи защитени зони на некрополи и други следи от Античността и Средновековието. Постановлението поставя редица изисквания към проектантската и строителната дейност в резервата и защитените зони и съдържа специални клаузи, свързани с предстоящия тогава (1976) строеж на метрото. Приемането на това постановление или по-точно обявяването на укрепената площ на Сердика—Средец за резерват, което по действащия закон е най-високата степен на защита, дойде, след като приключи строителството върху голяма част от засегнатите от бомбардирането на центъра площи и след като повече или по-малко сполучливо проектантите бяха намерили разрешение за запазването на някои открити недвижими археологически ценности.

Една малка равностойка показва, че в границите на крепостната стена, а именно между улиците „Лега“ — „Сердика“, „Искър“ — „Екзарх Йосиф“, по посоките на ул. „Вашингтон“ — „Лавеле“ и на „Алабин“ до ул. „Лега“, на открито или в подземни пространства София разполагаше със следните

археологически пунктове: двете главни порти с прилежащи към тях части от улици и сгради; една ъглова кула с части от стената, улица и помещения за стражи; една триъгълна кула; голям археологически ансамбъл в двора на Президентството с археологически ценности от различни епохи; един по-малък ансамбъл с разновременни старини под Булбанк; църквата „Св. Петка Самарджийска“ с части от късноантична постройка в сутеренното ѝ пространство; части от антични сгради и улици под Корекон на ул. „Цар Калоян“; под зала „Средец“ на бул. „Александър Стамболийски“; под сградата на бул. „Витоша“ 1 и под Халите²⁹. През 1983 и 1985 г. към изброеното се прибавиха новооткрити части от огромната антична сграда под площад „Св. Неделя“, които бяха защитени, но запечатани под паважите за неопределено време³⁰.

Всичко това бе ново, правеше впечатление, предизвикваше интерес и възхищение и естествено се превърна в точка от програмата на всички официални посещения на чуждестранни гости и делегации. На тях се показваха както завършените вече археологически ансамбли, така и онези в процес на разкриване. Между тези гости имаше и високопоставени лица от ЮНЕСКО, между които и тогавашният генерален директор Амаду Махтар Мбоу. Това улесни твърде много създаването на един проект ЮНЕСКО—ПРООН за археологическите паметници в центъра на София, с който се оказваше консултантска, информационна и техническа помощ за разкриването и запазването на старини в условия на строителство върху същите площи, запазване на открито, решаване на проблеми при предстоящия строеж на метрото³¹.

Метрото и софийското археологическо наследство

Всяко бъдещо изследване на българската столица, на нейната следосвободенска история ще се занимае неминуемо с развитието на градоустройството и на градската инфраструктура и ще засегне въпросите около изграждането на подземния транспорт, иначе казано, на софийското метро. Дано архивите за работата по проектирането с всички дискусии бъдат съхранени, за да се види как протекоха близо двадесетте години от началото на проектантската работа до започването на самото строителство. Колкото и трудно да бе това в онези условия, когато всяко подобно предприятие се предшествах от неподлежащи на промени решения на Политбюро на Бъл-

²⁹ За тези открития, както и за почти всички археологически изследвания в София са отпечатани научни статии и съобщения, както и много научнопопулярни материали. Информация за тях може да се намери в: Благова, С. [съст.] Библиография за 1965–1985 г. — В: Сердика. Т. 2, 153–159.

³⁰ Станчева, М. Към изучаването на античната сграда под площад „Света Неделя“. — В: Сердика—Средец—София. Т. 3. С., 1997, 7–50.

³¹ Прилагането на този проект осигури пристигането в София на двама опитни консултанти, които след запознаване с положението на археологически паметници в предвидени за строеж площи (напр. Западната порта, североизточната ъглова кула), както и с проблемите, свързани със строеж на метро, представиха редица препоръки и технологии за специално финансиране. Проектът осигури и защитни химически покрития за археологическите паметници на открито в двора на Президентството, както и подвижна база за разкопките.

гарската комунистическа партия, немалко гласове оспорваха основните идеи на проекта за лъчевото, кръстосано в центъра на София, разполагане на метролиниите. Даже се изработиха и обсъдиха алтернативни проекти, един от които следваше околоръстната линия, създадена някога. Този проект би спасил археологическия резерват от навлизането на метрото в него, и то по трасета, които съдържат много високосъхранени археологически структури. Неуспехът на такива предложения е бил предопределен поради важната роля на съветските консултанти, които поддържаха предложената от партийното ръководство, може би по техни препоръки, схема на метролиниите. Въпреки това, за чест на много български специалисти, в дискусиите се чуваха и гласове да се изостави идеята за подземен транспорт. Изтъкваше се много високата цена и на строежа, и на поддържането по време на експлоатацията. Без съмнение в онези години на студената война на метрокоридорите се е гледало като на възможни скривалища (!). Постоянно имаше позоваване на т. нар. Гражданска отбрана. Нейни представители често присъстваха на обсъжданията, а мълчаливата им увереност доказваше, че нещата са предрешени. По-висши и секретни съображения до голяма степен са обезсмисляли споровете и алтернативните идеи. Освен това у гражданите се поддържаше едно очакване за благоприятно решение на техните всекидневни транспортни трудности. Незапознати със сложността на въпросите и с огромното финансово бреме, хората говореха с надежда и очакваха създаването на метротранспорта.

След около двадесетгодишно проектиране (!) строежът бе започнал и през 1983 г. изкопните работи по трасето на линията запад-изток достигнаха границата на археологическия резерват и мястото на една от централните метростанции.

Скоро след създаването на проектантски колектив — Метропроект, чийто бъдещ главен архитект бе започнал кариерата си на археологически разкопки, от Музея за история на София бе потърсена писмена информация за археологическите ценности, които вече определените метролинии щяха да срещнат по трасетата си. Тази връзка продължи и до практическото навлизане в резервата. Но първоначалните представи, че ще е възможно да бъдат разкрити и представени археологическите паметници на София, много скоро се замениха с тревога. За работа бе възприет метод на шлицови стени, с механичен открит изкоп, което означаваше, че след набиване на две вертикални успоредни стени, които ограничават ширината на тунела, съдържанието му ще се изгребва. С голямо усилие бе постигнато сменяне на дълбочините на двете пресичащи се в центъра линии, така че линията север-юг да мине на дълбочина под античното ниво. Тази линия минава по посоката на бул. „Княгиня Мария-Луиза“ — една вечна градска посока. Именно тук, под съвременното ниво, могат да се очакват високозапазени археологически структури, незасегнати от строежи и след Освобождението, както това се оказа при Източната градска порта, чиито останки лежаха непосредствено под паважа. При това бе предвидено в границите на резервата да се мине не с открит изкоп, който изгребва цялото съдържание на наслояванията, а с подземен тунел, така че археологическите пластове с всички подвижни и недвижими ценности да останат незасегнати.

Централните метростанции попадат в наситени археологически терени и тяхната функция не създава условия за запазване *in situ* на антични или средновековни постройки, които могат да се очакват с голяма вероятност на определените за тях места.

Вече е известен опитът с първата изградена метростанция. При разкопките, за които бе осигурено определено време, се разкри кръстовище на две антични улици, които точно определяха посоките на две съвременни улици — „Нишка“ и „Ломска“ („Вашингтон“), така че естествено бе да се означат на плана на Сердика като *Decumanus Naissus* и *Cardo Almus*. Участъците от инсули, които попадаха в терена на метростанцията, разкриваха картината на живот тук с части от жилища, една обществена латрина и част от крепостната стена.

Станцията попада между Западната порта и археологическия участък под строящата се тогава банка и се създаваше възможност за свързване на тези места. Проектантите на станцията предложиха да се създаде едно „археологическо ниво“, на което да се монтират предварително демонтираните археологически структури. Институтът за паметниците на културата трябваше да предложи методика и да изпълни това „изнасяне“. Приложеното разчистване и пакетиране на стени не се оказа удачно за този вид градежи.

Налага се може би една съвременна преоценка за необходимостта, стойността и рентабилността на метрото. Досегашният опит показва, че това строителство не може да бъде благоприятно за изследването и още по-малко за опазването и представянето на археологическото наследство на София, при утвърдената в миналото схема.

Какво бъдеще прегстои на софийската археология

Като се изключи вече съобщеното намерение на столичната община да продължи със следващ етап линията запад-изток на метрото, явно е, че времето на голямо строителство в центъра на София и по-точно на площта на археологическия резерват Сердика—Средец е отминало. Но все още в това пространство, а и не само в него под паважите на днешния град лежат значителни неразкрити части от създаденото в минали, по-близки или по-далечни епохи.

Нормално е да се мисли, че бъдещето на страната ще поставя все по-високи изисквания и ще създава все по-високи възможности за изследването, запазването и интегрирането в съвременна градска среда на археологическото наследство на София, а и на други наши градове. Белгото засягане на някои европейски случаи, успоредни по време с това, което ставаше у нас при сблъсъка между ново строителство и археологически открития, не е достатъчно, за да се направи сравнение на подхода и на крайните резултати там и тук. Авторът и не си е поставял такава цел. Все пак може да се каже, че добрата оценка на западни специалисти и признанието на новаторски подход към старините в София не позволява да се съизмерват софийските достижения със споменатите по-горе реализации в Париж например. Почти при всички посочени софийски археологически ансамбли

или малки градски фрагменти, запазени на открито или в закрити пространства, начинът на показване, или както се казва представянето (презентацията), е много далеч от възможното и по-скоро намалява въздействието на археологическия паметник, а не го усилва. Тук не бих се опитвала да търся и излагам обясненията и причините за това. Те според мен са много и различни: финансови, технически, характерови и поведенчески и, общо взето, лежат в широката плоскост на действителността у нас, в определено и в неопределено време³².

Засягам тези въпроси, защото днешното положение на спасените археологически паметници не подкрепя каузата за разкриване и интегриране на нови археологически островчета в центъра на София, и то нито с първоначално направеното по вече откритото, нито със състоянието им днес. Сега съществуващите археологически кътове трябва да бъдат приведени в добро състояние, да се защитят от по-нататъшно рушене и да се покажат в достояние за тяхната ценност вид. Но най-доброто, което според мен може да се пожелае за всичко онова, което все още лежи под стъпките, е разкриването и представянето му да се отдалечи в бъдещето, когато условията биха били други, когато това ще стане дело на поколения, разполагащи с друга научна и техническа съоръженост³³.

Тук може би някой ще зададе въпроса: нужно ли ще е това за София. Говорейки за бъдеще, имам предвид не някакво неопределено далечно време, с каквото се занимава фантастиката, а време на такива постижения, към каквито върви с бързи крачки и вече постига цивилизованото общество в Европа и на други континенти.

И така, нужно ли е на София археологическо присъствие, казано кратко. Първото затопляне на построения през 50-те години център дойде именно чрез това присъствие. Удивление и очарование изпитва всеки, който за първи път прониква през каменните сводове откъм ул. „Лега“ или се спуска по стъпалата откъм ул. „Цар Калоян“. Пред него са следите на други епохи, така неочаквани в студенината на рамката от новите сгради. Това „противодействие“ на надменната фасадност, скрила навремето властта, която я създаде, се засили с още по-изненадващото откритие в единия от подлезите — човек може да мине през строена преди хилядолетие и половина порта и да стъпи на каменните плочи на древна улица! А в другия подлез на пътя му се изпречва трогателно скромната църквица (разбира се, преди да я задуши кичът на всякакви сергии). Изненадите биха продължили, ако човек държи в себе си пътеводител на софийската археология и всичко отбелязано там би било достъпно за посещение...

Нека бъде простено, ако тези редове звучат ненаучно. Провокира ги донякъде и названието на това интересно списание. А и всеки опит да се

³² Без съмнение личната отговорност на археолога си остава голяма и обективните трудности не го разтоварват от нея. Вж. Станчева, М. Археологът и строителството. — Музеи и паметници на културата, 1974, кн. 1, 22–26.

³³ Опити да засегна принципно тези въпроси съм правила твърде отдавна — вж. Станчева, М. Правилното решаване на една тежка проблема. — Музеи и паметници на културата, 1970, кн. 1, 22–24; същата. Проблеми на археологията на София. — Музеи и паметници на културата, 1979, кн. 4, 50–54.

помисли и пожелае нещо, което се е започнало в отхвърленото минало, но трябва да живее в доброто ни бъдеще като свидетелство за достолепна древност, не може да се изрази само строго и сухо. А и археологията в София обещава още много ценни открития в това желано бъдеще.

Най-внушителната антична сграда на Сердика лежи под площад „Света Неделя“. Части от нея са откривани при всеки изкоп непосредствено под паважа, а изследванията в югозападния ъгъл показват монументалността на пространствата и на градежа, на отоплителната инсталация, изобилието от мраморни облицовки. Това е представителна обществена сграда, определена условно като президиум или преториум, най-вероятно седалище на римската власт в Сердика, чието построяване трябва да се отнесе към края на II или през III век. Откритите в югозападния ъгъл части са засипани, но защитени. Размерите, отчасти и планът на цялата сграда са приблизително установени чрез преминаване по вентилационните проходи, изградени в много дебели стени³⁴. Разкриването и запазването на цялата сграда би изисквало не само много средства, но и високо техническо оборудване, и предварителна концепция за начина на свързване с живия град, на консервация, представяне, осигуряване на достъпност. Това би било едно изключително интересно място, особено ако се замисли като централна част на много голям археологически ансамбъл, който да започва от пресичането на бул. „Княгиня Мария-Луиза“ и ул. „Екзарх Йосиф“, където би трябвало да се открие северната градска порта, и по бул. „Витоша“ да достигне до ул. „Алабин“, като включи и участък от южната крепостна стена. Платната на двата булеварда крият без съмнение значителни археологически останки. Едно такова подземно преминаване по цялата дължина на укрепения град би било изключително по въздействието си. То не е неосъществимо, но изисква съответна подготовка по цялостен замисъл, който може да се осъществява и на етапи. Впрочем след откриването на източната и западната порта, у градостроителите и проектантите се появи идеята за създаване на подземна връзка между портите с преминаване през археологическите паметници, които ще се открият. Според мен тази идея е по-малко осъществима, въпреки че разстоянието е по-късо, защото довоенната ситуация, а и някои подземни инсталации след войната нарушават проходимостта тук, по посоката на главния декуманус, и са разрушили вече част от старините, които могат да се очакват там.

Едва ли може да има съмнение, че градинката пред Минералната баня крие останките на близо двехилядолетното използване на горещия извор. Тъй като римският каптаж, открит недалеч от минарето на Баня-баши джамия, е датиран с монети от II век, то към това време трябва да се отнесе и първата голяма банска сграда, устроена по установения вече римски образец. Нейните части са били използвани след разрушаването ѝ в отделни бански сгради на това място до построяването на днешната минерална баня с нов каптаж. Тук всъщност е роден градът и рано или късно това място трябва да получи подходящо представяне, като се съхрани и функцията му на здравеносен източник за града и гражданите му.

³⁴ Вж. бел. 30.

Много интересни археологически структури се крият под ул. „Съборна“, в пространството от ул. „Лега“ до площад „Света Неделя“. Тук на няколко пъти малки изкопи за благоустройство са се натъквали на части от сграда с мозайки. Унищоженото под сградата на Детмаг показва почти повторение на разкритото при строежа на сградата на Корекон малко по-на юг. Според мен под платното на ул. „Съборна“ лежат части от големия архитектурен ансамбъл, изграден през IV век в югоизточната част на Сердика, наречен условно Константинов квартал. Този ансамбъл от старини, който започва със запазеното на открито в двора на Президентството, може да бъде завършен в свободното пространство южно от хотел „Рила“ към ул. „Алабин“³⁵. Там със сигурност ще се открие югоизточният ъгъл на крепостната стена с ъловата кула и голям участък от южната стена, открита в миналото под сградата на кино „Европа Палас“. Вероятно покрай южната стена лежат и части от вътрешната градска застройка, която трябва да е свързана със сградата от Константиновия квартал, изследвана при строежа на хотел „Рила“.

Споменатите места не изчерпват възможностите за интересни открития. Те съществуват и в парцела между Халите и ул. „Пиротска“, и под платното на тази улица, и по ул. „Вашингтон“, под ул. „Сердика“, и в пространството между улиците „Сердика“, „Искър“ и „Екзарх Йосиф“.

Изненадващи и интересни открития и находки могат да се появят и на много други места под улични и площадни платна, следващи традиционни посоки. Неслучайно извън крепостните стени са очертани зони, към които при строителство трябва да се подхожда с внимание. Там също могат да се очакват единични постройките. Няколко фрагмента от северозападното уширение на крепостната стена, открити в различни години, подсказват и тази посока на очаквания.

Много сериозен проблем и бъдеща грижа за разкриване и представяне на археологическото наследство на София е районът на източния некропол, чийто център е базиликата „Света София“. В самата базилика при последните разкопки, свързани с консервацията, която сега се извършва, са разкрити неизвестни досега гробници и гробове. Извън нея съвсем наблизо са открити и временно защитени интересни зидани гробници със стенна украса и дори с надпис. Но и целият площад, както и пространства източно, южно и северно от него, платното на ул. „Московска“ и близките зелени площи някога са били също заети от некропол.

Разбира се, не може да се мисли за запазването на всяко бъдещо откритие на мястото му. Преди години без особени затруднения в сутеренната зала на Музея за чуждестранно изкуство бе пренесена една зидана засводена гробна камера. Може би доброто решение трябва да се търси в създаването на групи от интересни и запазени зидани гробни камери в някоя от градинските площи близо до базиликата „Света София“. Трябва да се съжалява, според мен, че не бе пренесена преоткритата преди четири години гробница с образите на архангелите на ул. „Гурко“, а бяха извадени само стенописите. Едва ли тя ще може да бъде запазена и показана на ул. „Гурко“.

³⁵ Вж. бел. 25.

Известно е, че историята на българската столица е оставила знаменателни следи не само близо до укрепления град, но и в една околност, която включва и близките планини. Съживяването и свързването на това богатство с представянето на нейната култура би прибавило много привлекателност на София. Освен известните, тази околност крие и неизследвани археологически обекти. Например в близкото село Лозен лежи праисторическо селище, антично имение и светилище, които не са изследвани. И така е на много места. Заредени с потенциал за едно добро бъдеще, околностите на София са като венец, който има благотворно за големия град излъчване.

И отново на основния въпрос — за възможността при бъдещото обновление на София да се изявят по най-добър начин археологическите ценности на нейния център, въпреки наличието на мастодонти, създадени в първо действие на едно неподходящо на духа на града преустройство. Безспорно ще се запазят онези много ценни архитектурни творби, които са се превърнали в знаци на неговата история, дори и от недобри времена, като Буюк джамия, Баня-баши джамия. Скъпи свидетелства за първите десетилетия на свободния живот на града и опити за собствен стил, като Халите, Банята, сградата на Светия Синод, на Духовната академия, няколко чудесни църковни сгради, ще останат навярно пазени и ценени наред с големите символи на народовластие и културата, като Народното събрание, Университета, Народния театър. Не е случайно, че многобройни жилищни и търговски сгради са вписани като архитектурни паметници с техните непретенциозни, но нелишени от самочувствие фасади. Могат да се прибавят още, и то немалко елементи на градския център, които навярно и най-добрият градоустройствен план на обновление не би си позволил да елиминира, защото те са носители на градската памет³⁶. При това заварено градско наследство сборът от разновременни, разнокалибрани и разнотипни съставки създава нещо много пъстро и нехомогенно. Може би трябва да се приеме, че в тази пъстрота, която отразява сложната съдба на града, трябва да се търси, щади и подчертава спецификата на софийския център, неговата неповторимост, неговото очарование. В тази пъстрота на елементите чудесно се вписва археологическото наследство и умножаването на неговото присъствие ще увеличи своеобразната красота и неподражаемост на софийския център. Бъдещите урбанисти сигурно ще открият в сложната игра на материализирани времена и събития благодатен материал за своето творчество.

³⁶ Станчева, М. Формиране и устойчивост на някои софийски градски традиции. — Демократически преглед, 1995, кн. 8–9, 365–377.